

Da den danske reformation drog mod vest

Af Mattias Skat Sommer

Det er alment kendt, at den danske reformation kom sydfra; den unge hertug Christian havde i 1521 hørt og set Martin Luther i Worms, og da han 15 år senere som Kong Christian III gik sejrrigt ud af borgerkrigen, var det Wittenbergteologerne, der blev spurgt til råds om en reformation af kirke, samfund og politik. Kendt er det også, at Danmark-Norge gennem ægteskabspolitik og teologisk interessefællesskab knyttede sig tæt til de ledende lutherske fyrster i kejserriget under reformationskongen og dennes søn, Frederik II. Mens bindingen til Sachsen og svogeren kurfyrst August, der pressede ham politisk til at suspendere Niels Hemmingsen i 1579, til sidst blev for meget for kongen, som resolut afviste Konkordieværket i sine riger, er blevet grundigt undersøgt, mangler der stadig en bedre forståelse af den vestlige politik, som Frederik blev mere og mere tilbøjelig til at følge siden 1570'erne. Sammenfaldende med Frederiks udenrigspolitik var en eksport af dansk reformationsteologi mod vest, som er genstand for undersøgelse i nærværende artikel.

Konfessionalisering og åbenhed: en modsætning?

I 1940'ernes slutning påpegede den franske historiker Fernand Braudel, at have er det, der forbinder kulturer og mennesker – ikke det, der adskiller dem.¹ Braudels hovedtese, som forfulgte en *histoire totale* tilgang til fortiden, var, at det geografiske rum spiller en rolle for de ting, der finder sted, og at man må medtænke dette rum for at forstå fortiden i sin kompleksitet. Braudels undersøgelse var begrænset til Middelhavet, men også det tidligmoderne Nordeuropa kan analyseres efter en lignende målestok. Reformationen er en oplagt test; historikere har påpeget, hvordan reformationerne i Danmark-Norge og i Sverige-Finland blev formidlet fra Tyskland via hansestæderne og fyrstendømmerne langs Østersøens sydlige kyster.

Således blev f.eks. Rostock med sine bogtrykkere, universitet og handelsmæssige vigtighed et brohoved for reformationen i Skandinavien, og gennem ægteskaber med døtre af den lutherske Magnus I

¹ Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949.

af Sachsen-Lauenburg (1507-1543) sikrede både Christian III (1534-1559) og Gustav I Vasa (1523-1560) sig en forankring i det protestantiske Tyskland. Selvom for Sveriges vedkommende katolicismen vedblev at være en reel mulighed for kongerne indtil 1500-tallets slutning, og selvom Christian III allerede i 1544 prioriterede forholdet til Karl V (1519-1556) over forholdet til sine trosfæller i det schmalkaldiske forbund, var og blev den geografiske akse og det geografiske rum i de skandinaviske reformationers begyndelse først og fremmest en nord-syd-akse via Østersøen og et nordeuropæisk rum omfattende Skandinavien og den nordlige del af Det tysk-romerske Rige.²

Under Frederik II's (1559-1588) første regeringsår spillede Østersørummet og nord-syd-aksen fortsat en rolle. Da de såkaldte *Fremmedartikler* blev udstedt på dansk, tysk og latin i 1569, skete det bl.a. på baggrund af, at vesteuropæiske indvandrere og bosættere – herunder især skibskaptajner – havde slået sig ned i Helsingør og andre vigtige danske havnebyer.³ Kongen og hans rådgivere var opsat på at undgå en situation som den i 1553, da reformatoren Jan Łaski (1499-1560), som med sin menighed flygtede fra Mary Tudor's (1553-1558) genkatoliserende regime i England, kom til København – men sendtes videre ud af landet pga. teologiske uenigheder i nadversynet. Łaski, der var født i Polen, hvor han også endte sine dage, kom netop til København fra Vesteuropa; han havde virket som præst for de reformerte menigheder først i Emden og siden i London.

2 Se overordnet artiklerne i Otfried Czaika & Heinrich Holze (red.): *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*, Stockholm 2012; desuden E. I. Kouri: »The early Reformation in Sweden and Finland, c. 1520-1560«, *The Scandinavian Reformation from Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, red. Ole Peter Grell, Cambridge 1995, s. 42-69; Ingun Montgomery: »The Institutionalisation of Lutheranism in Sweden and Finland«, *The Scandinavian Reformation from Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, red. Ole Peter Grell, Cambridge 1995, s. 144-178; Martin Schwarz Lausten: *Religion og politik: Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, København 1977. Se om Østersøen som geohistorisk rum i tidligmoderne tid endvidere Michael North: *Geschichte der Ostsee: Handel und Kulturen*, München 2011, s. 103-166.

3 Fremmedartiklerne var ikke blot til skræk og advarsel; ad flere omgange kunne deres bestemmelser tages i brug, som i Helsingør 1574 (13. juli) og Helsingør og København 1586 (12. og 13. november), jf. V.A. Secher (udg.), *Corpus Constitutionum Daniæ*, bd. 1, København 1887, 589-590, og V.A. Secher (udg.), *Corpus Constitutionum Daniæ*, bd. 2, København 1889-1890, s. 456-458. Se hertil Paul Douglas Lockhart: *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559-1596*, Leiden 2004, s. 78f., samt Bjørn Kornerup, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup, bd. 4, København 1959, s. 133.

De danske reformationskonger havde altså ingen interesse i teologiske uenigheder, da sådanne kunne føre til oprør. I tråd med den linje, der havde tegnet sig i den wittenbergske philippisme siden Interimskrisen 1547-1548, fulgte kongerne en indenrigspolitik, som sigtede mod opretholdelsen af god orden. Med rette har historikere understreget, at der kort tid efter den lutherske reformations indførelse i 1536 fandt en politisk, kulturel og social proces sted, der har analogier til de tyske territorialreformationers konfessionaliseringsprocesser.⁴ Hvad der er nok så vigtigt at understrege, er at teologerne ganske ofte støttede den kongelige politik; mens tyske lutherske teologer kunne ytre sig kritisk om de politiske beslutninger (og få et usikkert, omflakkende liv ud af det), som Magdeburgkredsen omkring Matthias Flacius Illyricus (1520-1575) gjorde det ca. 1550, var deres danske kolleger i højere grad tro mod øvrigheden og ikke villige til at betale den pris, som Flacius gjorde. Kongerne og de førende danske teologer Peder Palladius (1503-1560) og Niels Hemmingsen (1513-1600) korresponderede med Philipp Melanchthon (1497-1560) og andre af de ledende wittenbergere, og især for den ældre Christian III, sønnen Frederik II og for Hemmingsen synes de erasmiske idealer om *pax* og *tranquillitas* at have været politiske mål.⁵ Åbnedes der for teologisk diskussion af de konfessionelle spørgsmål, blev der samtidig åbnet for dissens og afvigelse. Bestemmelserne om bekendelsesgrundlaget, som det fremgik af Kirkeordinansen (dvs. Bibelen, Luthers postille, *Confessio Augustana* inklusiv Apologien, Melanchthons *Loci communes*, Luthers Lille Katekismus, de saksiske visitationsartikler og endelig Kirkeordinansen selv) var dermed ufravigelige, selvom det faktisk først efter Hemmingsens suspendering blev klart, at *Confessio Augustana invariata*, dvs. 1530-ordlyden, var bekendelsesgrundlaget for den kristne religion i Danmark. Snarere end »kryptocalvinsk« nadverteologi, handlede Hemmingsensagen om fortolkningen af *Confessio Augustana* og valget

4 Det er ikke denne artikels sigte at diskutere konfessionaliseringsparadigmet og dets anvendelighed på dansk materiale. For et overblik se Per Ingesman: »Reformation and Confessionalization in Early Modern Denmark«, *The Protracted Reformation in Northern Norway: Introductory Studies*, red. Lars Ivar Hansen, Rognald Heiseldal Bergesen & Ingebjørg Hage, Stamsund 2014, s. 29-48, samt Mogens Christensen: »Kirke og statsdannelse 1536-1660: Kirken i et dansk statsdannelsesperspektiv«, *Den Jyske Historiker* 116 (2007), s. 141-164.

5 Se om disse begreber i wittenbergteologien James M. Estes: *Peace, Order and the Glory of God: Secular Authority and the Church in the Thought of Luther and Melanchthon, 1518-1559*, Leiden 2005.

af *invariata* eller *variata* som tekstgrundlag.⁶ Ved første øjekast peger alt under Frederik II således i retning af, at den sydlige orientering, der havde kendetegnet Christian III's regeringsførelse og reformationens indførelse, fortsatte ufortrødent.

Udenrigspolitikken tog imidlertid en ny drejning, der overskred den traditionelle binding til lutherdommens Tyskland. Under Frederik II i 1570'erne kom den europæiske protestantisme til at spille en større rolle end før for den politiske diskurs; kongen nåede efter diplomatiske forbindelser med Elizabeth I's (1558-1603) hof i London og med de reformerte hoffer i Kaiserslautern og Kassel frem til, at den fællesprotestantiske, overkonfessionelle kamp mod katolicismen var vigtigere end at fastholde de teologiske nuancer, som især Dresden holdt fast på, og som 1580 udkrystalliseredes i Konkordieværket. Paul Douglas Lockhart og David Scott Gehring har peget på disse nye politiske alliancedannelsesforsøg, som dog aldrig blev ført ud i noget konkret – nemlig en krigserklæring til det habsburgske Spanien, der ikke blot var søfartsnationen Englands fjende, men også en potentiel modstander af Danmark, som med Helsingør og inddrivelsen af Øresundstolden siden 1429 havde kontrol med indsejlingen til Østersøen.⁷ Så længe Nederlandene var under spansk kontrol, var også Danmarks situation usikker, idet den spanske flåde let ville kunne mobiliseres i retning af Nordsøen, de indre danske farvande og Østersøen.

Siden senmiddelalderen var den øst-vestlige handel gennem de danske farvande blomstret, og handelsfolk i Amsterdam og London havde ingen interesse i en besværliggørelse af denne handelsrute. Mens tolden og truslen om en lukning af den smalle indsejling ved Helsingør var en torn i øjet på spanierne, ønskede Frederik II ikke at risikere at miste indsejlingskontrollen med Østersøen, dels af hensyn til rigets sikkerhed, dels af hensyn til den lukrative indtægt til kronen. Den behændige løsning havde da været at følge det gnesiolutheranske parti, slutte op om Konkordieværket og ikke involvere sig i ikke-lutherskes politik. Den såvel sikkerhedspolitiske som teologisk mere dristige løsning, som Frederik valgte, nemlig dels at støtte de engelske forsøg på at samle de protestantiske konfessioner i en politisk alliance, dels at forberede støtte til de franske huguenotter og de nederlandske, protestantiske

6 Denne tolkning af Hemmingsensagen er overbevisende gennemført af Jens Glebe-Møller: »Omkring suspensionen af Niels Hemmingsen i 1576«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2014, s. 209-219.

7 Paul Douglas Lockhart: *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559–1596*, Leiden 2004, s. 291; David Scott Gehring: *Anglo-German Relations and the Protestant Cause*, London 2013, s. 124-126.

oprørere, udkrystalliseredes aldrig, eftersom de gnesiolutheranske rigsfyrster, herunder den saksiske kurfyrste, ikke imødekom det engelske kontinentalinitiativ, og eftersom hverken den formynderregering, der indsattes ved Frederik II's død eller Christian IV (1588-1648) i sin regeringsføring genoptog Frederiks planer direkte. Det engelske diplomati var ellers nået langt på tidspunktet omkring Frederiks død; diplomaten Daniel Rogers (1538-1591) rejste i 1588 til Danmark og affattede et skrift om danske politiske forhold, sæder og skikke. På rejsen rundt i Danmark mødte Rogers' følge Hemmingsen, og dette møde er godt bevidnet i kilderne.⁸ Det viser, at med til en *grand tour* i Danmark hørte et besøg i Roskilde ved den lærde Doktor Hemmingius.⁹

Symbolet på den konfessionelle åbenhed i udenrigspolitikken under Frederik II blev paradoksalt nok Niels Hemmingsen, der ligeså helhjertet støttede den »konfessionaliserende« indenrigspolitik. Hemmingsen korresponderede med ledende ikke-lutherske protestanter i Det tysk-romerske Rige, Schweiz og England, og siden ca. 1570 skete et markant skifte med hensyn til publiceringen af hans værker. Hvor hans forfatterskab, der begyndte i midten af 1550'erne, før var blevet udgivet af hovedsageligt københavnske og saksiske trykkere, udkom – i takt med, at den kurfyrstelige regering i Sachsen fandt Hemmingsen stadig mere teologisk suspect – bøgerne nu uden for traditionelt luthersk territorium.¹⁰ Inden for kejserriget gjaldt det Zerbst i Anhalt; men især på bogmarkedet uden for Det tysk-romerske Rige var Hemmingsenreceptionen markant. I Schweiz tryktes han på latin i både Basel og Genève, den reformerte protestantismes højborg, nederlandske protestanter lod ham trykke i Antwerpen, Leiden og Rotterdam på latin og i oversættelse, men særligt engelske trykkere og oversættere havde

8 David Scott Gehring (udg.): *Diplomatic Intelligence on the Holy Roman Empire and Denmark during the Reigns of Elizabeth I and James VI: Three Treatises*, Cambridge 2016, s. 123; C. Behrend (udg.): »En Dagbog fra en Rejse i Danmark 1588«, *Danske Magazin* VI/1 (1913), s. 343.

9 Også den pfalziske diplomat Michael Heberer von Bretten (ca. 1560-ca. 1623) besøgte Hemmingsen i Roskilde. Se herom Carsten Bach-Nielsen: »En rigtig pinlig historie. Frederik II og Konkordiebogen – endnu engang«, *Ordet og livet. Festskrift til Christian Thodberg*, red. Carsten Bach-Nielsen, Troels Nørager & Peter Thyssen, Aarhus 1999, s. 104-120.

10 Det er muligt at følge Hemmingsenværkerne og deres trykkere i 16. og 17. århundrede via Holger Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. IV, København 1927, s. 6-17 og *The Universal Short Title Catalogue* (herefter USTC), som udgives online af University of St Andrews (<http://ustc.ac.uk>). Se om den europæiske Hemmingsenreception Martin Schwarz Lausten: *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*, København 2013, s. 301-303.

en forkærlighed for den danske professor. Mellem 1569 og 1585 udkom således 22 Hemmingsentryk i London, heraf 16 på engelsk.¹¹

Også Hemmingsens ældre kollega Peder Palladius (1503-1560) blev trykt i England, men slet ikke med samme intensitet, idet kun to tryk er bevidnet i USTC: 1592 udkom på latin Palladius' indførelse i de profetiske og apostolske skrifter, og seks år senere blev samme værk udgivet i engelsk oversættelse (USTC 512239; USTC 513747). En undersøgelse af den danske reformationsteologis »eksport« mod vest må derfor koncentrere sig om Hemmingsen, der var den første danske reformationsteolog, som i nævneværdig grad vandt udbredelse uden for det oldenborgske rum. Tesen er, at mens Østersøen og nord-syd-aksen var de vigtigste koordinater under Christian III, blev det under Frederik II i langt større grad en øst-vest-akse henover Nordsøen, der kendetegnede det dansk-norske reformatoriske rum, som således gik fra at være nordeuropæisk til at blive vesteuropæisk, omfattende Skandinavien, Nederlandene og England.¹² Politisk og dynastisk fandt kulminationen sted, da den skotske konge James VI (1567-1625), den senere engelske James I (1603-1625) 1589 ægtede Anna (1574-1619), Frederik II's næstældste datter. Parret blev gift i Oslo, og i den forbindelse opholdt den skotske konge sig en tid i Danmark-Norge, hvor han bl.a. havde lejlighed til at aflægge Hemmingsen et besøg i Roskilde.¹³

11 Lauritz Nielsen var den første, der gjorde opmærksom på disse tryk, men hans oversigt er ikke komplet, ligesom bestemmelsen af proveniens heller ikke i alle tilfælde er korrekt. Med et værktøj som USTC er en sådan bestemmelse i dag langt lettere. Se Lauritz Nielsen: »Ældre dansk Litteratur i Engelske Biblioteker«, *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen* XV (1928), s. 203-216.

12 At undersøge Nordsøen som geohistorisk og »translatorisk« rum er, til trods for enkelte bidrag, stadig et desideratum i den historiske forskning; se John Bryden, Ottar Brox & Lesley Riddoch (red.): *Northern Neighbours: Scotland and Norway since 1800*, Edinburgh 2015 samt Aina Aske & Maria Forneheim (red.): *Västerhavets kulturarv. Kulturmöten i skandinavisk periferi*, Göteborg/Larvik, 2011.

13 I Det Kongelige Bibliotek findes en senere, dansk beretning om en samtale, der skulle have fundet sted mellem James og Hemmingsen i Roskilde Domkirke (NKS 20g octavo). Henny Glarbo har sandsynliggjort eksistensen af samtalen; hun beskriver også, hvordan der i forbindelse med kongens besøg i Roskilde ikke fra dansk side blev stillet forhindringer i vejen for, at det skotske følge kunne afholde en reformert gudstjeneste i domkirken. Se Henny Glarbo: »Christian IV og Jacob I«, *Danske i England*, København 1956, s. 17. Visse af Hemmingsens værker findes også i katalogerne for universitetsbibliotekerne i Glasgow og Dundee, Mitchell Library i Glasgow og biblioteket ved New College i Edinburgh, jf. English Short Title Catalogue, der udgives af British Library (http://estc.bl.uk/F/98HMYFTLG6QKRVD5VC12G-PY66K8V5DF5S98C9XRSSSALMUE1F-44266?func=file&file_name=find-b&local_base=bll06).

I det følgende omtales en række nedslag i denne vesteuropæiske receptionshistorie, der udspiller sig fra 1500-tallets sidste fjerdedel og frem til midten af 1600-tallet. Udgangspunktet er den engelske Hemmingsen-reception, der undersøges ud fra de engelske fortaler og dedikationer til Londontrykkene. Fortaler er ifølge den franske litteraturteoretiker Gérard Genette udtryk for en autoritativ vejledning i, hvorfor og hvordan et givent værk skal læses.¹⁴ Fortalerne til de engelske hemmingsen-tryk må derfor antages at være et vindue ind til forståelsen og brugen af Hemmingsen i 16. århundredes England. Denne undersøgelse, som udgør hoveddelen af artiklen, følges op af en kort beskrivelse af Hemmingsens indflydelse i Nederlandene, og en diskussion af, om der også »tilbage« i Danmark fandt en lignende proces sted: import af vesteuropæisk teologi. Artiklen søger at demonstrere, hvorledes »reformationen« (mindst) var to ting, der ikke var hinandens modsætninger. På de indre linjer blev der hurtigt efter lutherdommens indførelse igangsat en konfessionaliseringsproces til sikring og bevarelse af orden, mens der på de ydre linjer anvendtes en realpolitisk åbenhed over for de teologiske modsætninger, som resulterede i en frugtbar teologisk udveksling.

Den lærde skolark og arbejderen i Herrens vingård: Hemmingsen på engelsk

Ærkebiskoppen af York, *Tobie Matthew* (1546-1628), der nærede et stort had til katolicismen, tegnede i 1500-tallets slutning på forsat- sen af sit eksemplar af sin *The professions of the true Church, and of Poperie compared together* et skema over bogens indhold. Bogen omhandler »ecclesia«, der består af fire dele: »doctrina«, »sacramentis«, »cæremonijs« og »disciplina«. Hver del er yderligere inddelt, sådan at »humanis traditionib.« adskilles fra læren, ligesom det fastslås, at der kun er to sakramenter, ikke »pluribus«, idet hverken boden, konfirmationen, ordinationen, ægteskabet og den sidste olie har sakramentsstatus. Endelig skilles de gode skikke, dvs. dem, der er befalet og sædelige, fra dem, der er overtroiske. Denne konfessionelle polemik er i overensstemmelse med bogens titel, der er konstrueret af en vis T.R. Bag initialerne gemmer sig teologen *Thomas Rogers* (d. 1616), og bogen er en oversættelse af et polemisk appendiks til Niels Hemmingsens kommentar over 2. Thess (1566). At Hemmingsen er bogens forfatter, afsløres ikke af titelbladet, men af en kort notits i Rogers' forord

14 Gérard Genette: *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge 1997, s. 196-236.

om denne skønne bog af »the right reuerende master N.Hemming«. ¹⁵ Sådan kunne en engelsk gejstlig altså bruge en dansk kollega i sin antikatolske, polemiske retorik.

Rogers, der også oversatte andre af danskerens værker til engelsk, var dog ikke den eneste på den anden side af Nordsøen, der havde fattet interesse for den københavnske professor. Calvin (113 tryk), Luther (51 tryk) og Melanchthon (35 tryk) var favoritter blandt engelske læsere, men med sine 16 engelske oversættelser fra 1569-1581 udgjorde Hemmingsen en stor del af den samlede gruppe af oversat kontinentallitteratur. ¹⁶ Som Carrie Euler, Carl Trueman og Robert von Friedeburg har demonstreret, spillede Luther og Melanchthon for konstruktionen af »papisme« i 1570'ernes engelske, protestantiske polemik en afgørende rolle. ¹⁷ Nogle af wittenbergteologernes skrifter passede perfekt til en retorik om at give den engelske katolicisme dødsstødet, og det er derfor ikke tilfældigt, hvilke af Luthers og Melanchthons skrifter, der oversattes. Med oversættelserne fra 16. århundrede er der altså ikke tale om en tilsigtet værkudgave, men snarere om en publicistisk strategi, der gav elizabethanismens frontkæmpere et teologisk-polemisk arsenal vendt mod »romerske« eller »spanske« vrangteologier. Her kommer Niels Hemmingsen ind i billedet.

1594 noterede den engelske teolog Andrew Willet (1561-1621), at Hemmingsen sammen med friseren Gellius Snecanus (1540-1596) havde vundet mange engelske tilhængere. ¹⁸ Man må altså antage, at

15 Niels Hemmingsen: *The Professions of the true Church, and of Poperie compared together: A discourse for the comfort of the godlie, confirming of the weake, and conuerting of the well incline, by the working of the holie Spirit: exceeding necessarie*, London 1579 (USTC 508836). Matthews eksemplar er i York Minster Library (Special Collections – Old Library, shelf mark XV.O.33). Den latinske original er Niels Hemmingsen: *Commentarius in vtramque epistolam Pauli Apostoli ad Thessalonicenses*, Wittenberg 1566 (USTC 622896), med appendikset trykt på fol. K1r-O4v under titlen *Pugnæ inter Christum & eius hostem, papam Antichristum description*.

16 En oversigt over antallet af kontinentale tryk i England gennem 16. århundrede kan fremsøges via USTC.

17 Carrie Euler & Carl Trueman: »The Reception of Martin Luther in Sixteenth- and Seventeenth-Century England«, *The Reception of Continental Reformation in Britain*, red. Polly Ha & Patrick Collinson, Oxford 2010, s. 63-81; Carrie Euler: »Does Faith Translate? Tudor Translations of Martin Luther and the Doctrine of Justification by Faith«, *Archiv für Reformationsgeschichte* 101 (2010), s. 80-113; Robert von Friedeburg: »Ecclesiology and the English State: Luther and Melanchthon on the Independence of the Church in English Translations of the 1570s«, *Archiv für Reformationsgeschichte* 101 (2010), s.137-161.

18 Andrew Willet: *Synopsis papismi, that is, A generall viewe of papistrie wherein the whole mysterie of iniquite, and summe of antichristian doctrine is set downe, which is*

Hemmingsenudgivelserne senest i 1590'erne havde en vis indflydelse i England. Willet havde da også i de sene 1570'ere og 1580'ere studeret ved forskellige colleges i Cambridge, hvor han kan have stiftet bekendtskab med Hemmingsenlitteraturen, idet særlig de latinske tryk forekommer hyppigt i Cambridgeborgeres inventarlistere fra Tudor- og Stuarttiden.¹⁹ 1599, et år før Hemmingsens død, skrev en Cambridgeprofessor, Peter Baro (1534-1599), til ham, at de engelske teologer havde det samme syn på Guds nåde som Hemmingsen og Melancthon.²⁰ 1591 og 1595 havde Hemmingsen udgivet først en latinsk, siden en kortere dansk, bog om Guds nåde, hvor han abonnerede på læren om Guds universelle nådestilbud. Om end Hemmingsens nadversyn gennem 1570'erne bøjede i reformert retning, delte han altså ikke læren om Guds dobbelte prædestination.²¹

En samlet udgave af Niels Hemmingsens skrifter findes ikke på engelsk; også i den danske teologs tilfælde var der tale om oversættelse af bestemte værker. Gennemgår man oversætternes forord og dedikationer i de engelsksprogede Hemmingsentryk, der alle er oversat fra latin, lader tre forskellige receptionsmodeller sig identificere ud fra en række parametre. Snarere end at spørge ind til, hvorvidt oversætterne af Hemmingsen reproducerede en »sand« hemmingsensk teologi eller ej, fokuserer gennemgangen på, hvorfor de oversatte ham. Spørgsmål om, hvorvidt Hemmingsen er garant for en særlig from kristentro, om han har en speciel visdom, som læserne skal drage nytte af, er implicite. Det eksplicite spørgsmål, som må stilles til alle oversættelserne, går på oversætternes konstruktion af deres egen rolle i oversættelsespro-

maintained this day by the Synagogue of Rome, against the Church of Christ, London 1596 (USTC 512711), s. 841: Hemmingsen og Necanus »already hath gotten some patrons and defenders in our Church«.

19 E. S. Leedham-Green: *Books in Cambridge Inventories: Book-Lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods*, bd. 2., Cambridge 1986, s. 414-416. Se om Willet Anthony Milton: »Willet, Andrew«, *Oxford Dictionary of National Biography Online*, <http://www.oxforddnb.com/view/article/29445>.

20 Baro til Hemmingsen, 1. april 1599, i *Præstantium ac Eruditorum virorum Epistolæ ecclesiasticæ et theologicæ*, red. Philipp van Limborch & Christian Hartsoeker, Amsterdam 1684, s. 28: »[...] spero meas (oblata etiam hac occasione) non fore tibi integras, quibus quam possim officiose lubenterque te salutem, vehementerque rogem, ut quamvis multum jam in explicanda & illustranda Domini Philippi de Prædestinatione sententia laboraris, pergere tamen usque velis [...]«.

21 Niels Hemmingsen: *Tractatus de gratia universali*, København 1591 (USTC 303217) (Lauritz Nielsen har påvist, at der ikke er tale om et københavnertryk, men snarere et tryk fra Genève, jf. Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier til Dansk Bibliografi, 1550-1600*, København 1923, s. 142); Niels Hemmingsen: *Den Lærdom om Guds Naade/ Som alle tilbiudis*, København 1595 (USTC 303213).

cessen. Ser man med Scott Hendrix reformationen som en »kristianisering«, bliver det at forfatte, oversætte og distribuere god litteratur sat ind i en frelseshistorisk ramme; i alle tilfælde brugte oversætterne Hemmingsen til et bestemt formål, der rummer mere end blot det at oversætte en bog – »reformationen« bliver her en mediestrategisk og missionsteologisk ideologi om verdens frelse gennem udbredelsen af evangeliet.²²

Således fremkom der i perioden 1569-1581, hvor førsteoplagene af disse værker udkom, tre forskellige Hemmingsenbilleder i England, men også tre forskellige reformationsbilleder og tre diskursive universer, nemlig:

Forfattere og oversættere er de bedste arbejdere i Herrens Vingård. Guddommelig orden i verden er nødvendig i de sidste tider. Bøger er det bedste våben til bekæmpelse af katolicismen.

De tre universer kan ikke adskilles fuldstændigt, da de behandler de samme temaer (nemlig »[that the] right worshippinge of God, [...] prayer, and diuerse other places [...] shall more euidently appeare, to the Christian reader«²³), og indtil flere af oversættelserne kunne derfor let placeres i mere end én kategori. Den semantiske ramme *skrive, læse, forstå* danner grundstrukturen i den første og tredje kategori, mens den anden kategori er kendetegnet ved en apokalyptisk og ordningsteologisk interesse. I opstillingen af de tre kategorier er der derfor lagt vægt på, hvad der adskiller i oversættelserne og ikke hvad der forener. Således bliver inden for hver kategori det specifikke, snarere end det universelle, gjort tydeligt. Den første fremanalyserede kategori er også den tidligst forekommende i undersøgelsesperioden. Den professionelle oversætter *Arthur Golding* (1536-1606), der bl.a. også udgav Calvin og antikke forfattere på engelsk, stod i 1569 bag oversættelsen af Hemmingsens *Postilla* (1561) til *A Postill*. I bogens dedikation, der er rettet til Sir Walter Mildmay (1520-1569), en af Elizabeth I's rådgivere, koncentrerer Golding sig om tre intellektuelle evner, der ifølge ham udgør centrum af protestantisk religiøsitet: At læse, at lytte, at forstå. Dette emnevalg synes med tanke på bogens indhold – en sam-

22 Scott Hendrix: *Recultivating the Vineyard: The Reformation Agendas of Christianization*, Louisville, KY/London, 2004.

23 Niels Hemmingsen, *The VVay of lyfe. A Christian , and Catholique Institution comprehending principal points of Christian Religion , which are necessary to bee knowne of all men, to the atteyning of Saluation*, London 1578 (USTC 508569), fol. ¶3r.

ling af prædikener – oplagt.²⁴ Enhver god forfatter – og, kunne man tilføje, enhver god prædikant – skal bruge enhver time af sin tid på og skal slide og slæbe for, at dyden og gudfrygtigheden bevares, sådan at læserne – og tilhørerne – lærer dette. Det bedste middel hertil er ikke fornuften, men Guds Ord, der skal prædikens rent og oprigtigt. Den forkynnder, der gør dette, er ikke som den dårlige tjener, der gemte sin talent i jorden (Matt 25, 14-30), men som de gode arbejdere i Herrens Vingård (Matt 20, 1-16, jf. Es 5), der rydder ukrudt og planter sand visdom, guds frygt, helligt liv og religion, sådan at Gud æres, hans rige kommer, og Antikrists tyranni omstyrtes.²⁵

En sådan forfatter er Niels Hemmingsen, eller *Nicholas Hemminge*, der præsenteres som en »Mynister of Gods woorde in the Uniuersitie of Hafnia in Denmark«, og hvis værk er skrevet »for the helpe and furtherrance of his fellowe Mynisters«. At værket er rettet mod gejstligheden ses ved dets indhold: Det åbner evangelierne, bekræfter den ortodokse tro, tilbageviser løgnen, belærer om den rette brug og de rette frugter af troen og sakramenterne, lærer om alle kristne stænders pligter lige fra magistraten til de socialt udstødte. Dette i sig selv er nok til, at Hemmingsen fortjener »credit and estimation«. Golding udbygger imidlertid det diskursive univers med referencer til den nytestamentlige brevlitteratur: »[...] he applyeth himselfe too the capacitie and edifying of the simple and weaker sorte, whome he rather dieteth weith sweete milke, than combereth with strong meates«. ²⁶ Ved at tildele Hemmingsen rollen

24 Niels Hemmingsen: *A Postill, or Exposition of the Gospels that are vsually red in the churches of God, vpon the Sundayes and Feast dayes of Saints*, London 1569 (USTC 506923), oversat fra Niels Hemmingsen, *Postilla seu Enarratio Evangeliorum, quæ in dominicis diebus et in festis sanctorum usitate in Ecclesiis Dei proponuntur, in gratiam piorum ministrorum Evangelii conscripta*, København 1561 (USTC 303195).

25 Hemmingsen 1569, fol. A2r-A2v: »It is, and alwayes hath bin the custome of godly and well disposed Wryters, too imploy theyr time and trauaile too the maintenaunce of vertue and Godlinesse, and too the furtherance of suche as are willing for too learne [...] Neyther is there any assured truth too bee founde, elsewhere than in the Woord of GOD [...] For the scripture accounted him a leude seruant, that hidde his Talent in the grounde, and occupied it not [...] Of suche teachers hathe GOD at all times raysed vp some, and in these dayes hathe giuen many too his Church: Whiche labouring like good woorkemen in the Lordes Vineyarde [...]«. I kunsthistorien findes det bedste eksempel på brugen af vingårdsbilledet i Paul Ebers epitafium i Wittenbergs Marienkirche (1573-1574) af Lucas Cranach d.y. Se herom Jan Harasimowicz & Bettina Seyderhelm (red.): *Cranachs Kirche: Begleitbuch zur Landesausstellung Sachsen-Anhalt Cranach der Jüngere 2015*, Markkleeberg 2015, 100-112.

26 Hemmingsen 1569, fol. A2v-A3r. Se 1. Kor 3,2: »Jeg gav jer mælk, ikke fast føde, for den kunne I endnu ikke tåle, og det kan I heller ikke nu« og Heb. 5, 12-14: »For I, som i betragtning af den tid, der er gået, burde være lærere, trænger igen til, at nogen

som præst, *minister*, opnår Golding to ting: Dels knyttes der til ved den udbredte reformatoriske eksegese og ikonografi om arbejderne i Herrens Vingård, der i den konfessionelle kamp mellem protestanter og katolikker indtager en retorisk nøgleposition, dels sluttet der fra denne abstrakte, bibelske tale til den engelske situation; Golding har oversat bogen til sine landsmænd, »for that I hoped it might bee a furtherance and helpe too the simple and vnlearned sorte of our ministers in England, (of whom would God the knowledge were as great as their number«. Hemmingsen er hos Golding den lærde præst og udlægger af den Hellige Skrift, der taler til sine egne landsmænd på sit eget sprog, men gennem oversættelse kan ordets magt formidles videre, så også andre præster, der endnu ikke har nået den samme »ripenesse in Christ«, kan få glæde af udlægningen. Derfor får også Golding selv og hans trykkere en fremtrædende rolle i denne frelseshistoriske tolkning. Trykkerne, Lucas Harrison og George Byshop, bad – fordi de er »well myndet towards godlynesse and true Religion« – Golding om at tage den vigtige opgave på sig at fortsætte det forkyndelsesarbejde, som Hemmingsen påbegyndte i Danmark.²⁷

Ved at indsætte Hemmingsen i rollen som lærer, kulminerer læse-, lytte- og forståelsessemantikken, der allerede præsenteredes i dedikationens indledning. Den logiske følge bliver da, at den gode lærer er den bibelske lærer – arbejderne i Herrens Vingård – og at Hemmingsen er en sådan. Med Andrew Pettegree kan man tale om overtalelse, *persuasion*, som et retorisk grundtræk ved reformationstiden; den tidlige moderne religionskultur bliver efter denne tolkning en læsekultur, hvor ord har en overtalende og overbevisende kraft, og hvor »professionelle overtalere«, altså præster, står i centrum af den kristne religion.²⁸ Goldings dedikation til Mildmay bekræfter denne udvikling, og den er derfor i sig selv en lille reformationsteori: Reformationen – der her hæves op over de konfessionelle og nationale skel – bliver til et spørgsmål om, at medie- og missionsarbejdere (præster, oversættere, bogtrykkere)

lærer jer begyndelsesgrundene i Guds ord, ja, der er kommet dertil, at I har brug for mælk og ikke for fast føde. For enhver, som lever af mælk, er uden erfaring, når der tales om retfærdighed; han er jo et spædbarn. Men den faste føde er for de fuldvoksne, som ved stadig brug har opøvet deres evner, så de kan skelne mellem godt og ondt«.

27 Hemmingsen 1569, fol. A3r.

28 Andrew Pettegree: *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge 2005, s. 213: »The reformers saw their task in terms of teaching, in inculcating the essentials, or even a more complex understanding of the core of belief. For without knowledge there could be no faith, and without faith there was no salvation. In this endeavor they expended enormous energy, in preaching, catechizing, writing, publishing and distributing numerous works of religious instruction; and finally in the nervous surveys of their population to gauge the effectiveness of this restless activism«.

spredte evangeliet, sådan at alle kan opnå modenhed og fuldkommenhed i Kristus, som først kun forkynnerne selv havde. Med dette greb konstrueres oversættelsesprocessen således også som et stykke veludført arbejde i Herrens Vingård, dog i en mere afsvækket betydning end tilfældet var med forfatteren selv.

En endnu stærkere fremhævelse af oversætterens rolle i forhold til forfatteren ses i *John Horsfalls* (d. 1610) to fortællinger til Hemmingsens *Pastor* (1562), der 1574 under titlen *The Preacher* blev trykt i London.²⁹ Undertitlen viser, at Ordet har vældige kræfter: Når det prædikes, rives Satans synagoge ned, og Guds tempel bygges op, men hvor oversættelsen og den engelske kontekst hos Golding kun spillede en begrænset rolle, bliver disse hos Horsfall, der i modsætning til Golding selv var præst, nøgletemaer. Ifølge Horsfalls dedikation til Lady Douglas Sheffield (1542-1608) bad hans gejstlige kolleger i London ham om at oversætte den latinske bog, men det fremgår ikke, hvorfor netop han – der i katalogerne kun er repræsenteret med én anden titel, nemlig genudgivelsen af *The Preacher* i 1576 – blev udpeget til denne opgave, og hvorfor det netop var denne bog af Hemmingsen, der blev valgt.³⁰ Den var imidlertid uhyre populær på kontinentet, som en søgning i USTC viser; allerede få år efter københavnerudgaven 1562 udkom den i Leipzig, også i tysk oversættelse, og så sent som 1639 udkom et tryk i Hamborg, mens den i Genève udkom to gange gennem 1570'erne. Meget taler således for, at enkelte af københavner- eller leipzigtrykkene har cirkuleret i de gejstlige kredse i London; efter Elizabeths tronbestigelse genetableredes i 1560'ernes begyndelse en række »stranger communities« i London, og protestantiske bogtrykkere begyndte nu at udgive store mængder af oversat kontinentallitteratur, ligesom også Elizabeths diplomatiske forbindelser til den kontinentale protestantisme kan have medført en import af kontinental litteratur til England.³¹

29 Niels Hemmingsen: *The Preacher, or Methode of preaching, wrytten in Latine by Nicholas Hemminge, and translated into Englishe by I.H. Very necessarye for al those that by the true preaching of the word of God, labour to pull down the Synagoge of Sathan, and buyld up the Temple of GOD*, London 1574 (USTC 507832), oversat fra Niels Hemmingsen: *Pastor sive pastoris optimvs vivendi agendiqve modus*, København 1562 (USTC 303193).

30 Hemmingsen 1574, A2r: »I had the good aduise and earnest persuation of certaine of my brethren Ministers of this citty of London translate out of latine into our vulgar tongue this little booke intituled The preacher«.

31 Se herom Andrew Pettegree: *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London*, Oxford 1986, s. 216f. og 234ff. Se endvidere Gehring 2013, s. 35-53, samt E. I. Kouri: *England and the Attempts to Form a Protestant Alliance in the Late 1560s: A Case Study in European Diplomacy*, Helsinki 1981.

På baggrund af den opgave, som embedsbrødrene gav ham, dedikerer Horsfall frugterne af sit arbejde til Lady Sheffield, og begrundelsen herfor er interessant – desuden er den strategisk og følger således renæssanceretorikkens stillistiske konventioner for fortalere og dedikators frivillige arbejde med oversættelsen, tilskyndet af patronen.³² Dedikationen til hende, der på fædrene side var ud af den magtfulde Howardslægt, går ikke alene på hendes personlige religiøsitet (»zeale and godlinesse in the true religion & fayth of our sauior Christ«), men i højere grad på hendes velvilje mod Horsfall. Som hendes protégé takker Horsfall hende for den velvilje, hun viste ved at kalde ham som sin huskapellan. Som præst er Horsfall en »guide and helper of that godly zeale of calling vpon the name of God,& receiuing of his sacraments«.³³ Det er således ikke Lady Sheffieldes eget religiøse liv, der står i centrum, men kun som det er formidlet gennem Horsfall, som bliver en slags religiøs fødselshjælper og støtte.

I fortalen til læseren fortsætter Horsfall denne fortolkningslinje. På trods af, at påbegyndelsen af Elizabeths regeringstid ved bogens udgivelse lå ca. 15 år tilbage, fandtes der ifølge Horsfall stadig »blindnes, error, Popery, superstition«, kort og godt: »the tyrannie of Antichriste«. Der er kun ét middel til at komme dette tyranni til livs, og det er, at kirkens forkyndere har en solid viden om »Christiana Rhetorica, that is to say, an arte out of whiche the true and faithfull Ministers of Christe, may learne playnely, and orderly, to breake and distribute the worde of God vnto the people«.³⁴ En sådan kristen retorik kan den gejstlige læser da finde i *The Preacher*. Horsfall, der understreger sin akademiske baggrund, véd, at der findes andre retorikker i engelsk oversættelse; læseren kan dykke ned i grammatikker, logikker, aritmetikker, astronomier og geografier, som både findes hos Demostenes, Cicero og oratoren Marcus Antonius, men alt dette er menneskelig fornuft og filosofi, der ikke kan måle sig med kristendommens lære, som er højere og derfor kræver sin egen håndbog på engelsk: »For that arte [dvs. filosofien] doth teache thee, cunningly to handle, & eloquently to speake of worldly thinges [...] But this [dvs. kristendommens retorik] doth instructe and teache thee, the true deuision of the scriptures«.³⁵ Resultat-

32 Sonia Massai: »Editorial pledges in early modern dramatic paratexts«, *Renaissance Paratexts*, red. Helen Smith & Louise Wilson, Cambridge 2011, s. 91-106; Karl Schottenloher: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*, Münster 1953, s. 175ff. og 192-196.

33 Hemmingsen 1574, fol. A3v.

34 Hemmingsen 1574, fol. A4v.

35 Hemmingsen 1574, fol. A5v.

tatet af Horsfalls konstruktion af de to slags retorik bliver, at hans egen autoritet, der er baseret på rollen som præst og oversætter, tilkendes en højere værdi end de »sekulære« forfattere, der oversatte antikke forfattere til engelsk. Hvor Arthur Golding placerede Hemmingsen i rollen som bibelsk kirkelærer, gør Horsfall, som må formodes at alludere til Augustins kristne retorik i *De doctrina Christiana* (397 og 426 e.Kr.), i *The Preacher* det samme, blot med sig selv og ikke Hemmingsen. Det er påfaldende, at hverken Hemmingsens profession eller nationalitet nævnes af Horsfall, der begrænser sig til at formidle, at denne dog er bogens forfatter. Det kan her muligvis anes en konfessionel tendens; Horsfalls manglende omtale af Hemmingsen som en luthersk professor kunne skyldes, at han derved trods alt ikke var konform med Church of England, hvor meget end hans konfessionelle karakter ellers blev diskuteret på kontinentet gennem 1570'erne.³⁶ Mens Goldings forord lagde vægt på Hemmingsen og Hemmingsens bog som det gode budskabs forkynder, bliver det hos Horsfall oversætteren og præsterne, der får denne opgave. Gennem det gode eksempel og ved deres fromme gerninger kan de skabe en ramme om lægmænds liv i overensstemmelse med Ordets prædiken.³⁷ Som oversætter er Horsfall således langt mere til stede i sin tekst end Golding var det i sin. Tolkningen af reformationen som oversættelsesproces er dermed ført længere ud i *The Preacher* end i *A Postill*.

I Nicolas Denhams oversættelse af *Via Vitæ* (1574) til *The VVay of lyfe* (1578) findes også en reformations- og oversættelsesteori, der denne gang er endnu mere sofistikeret end i de to ovenfor beskrevne bøger. Det hviler især på, at den engelske oversættelse selv er baseret på en oversættelse; *Via Vitæ* oversattes 1574 af Anders Sørensen Vedel (1542-1616) fra Hemmingsens danske *Liffsens Vey* (1570).³⁸ Foruden

36 Se om de anglo-kontinentale forbindelser Patrick Collinson: »The Fog in the Channel Clears: The Rediscovery of the Continental Dimension to the British Reformations«, Ha & Collinson 2011, fol. xxvii-xxxvii, samt Alec Ryrie: »The Afterlife of Lutheran England«, *Sister Reformations/Schwesterreformationen*, red. Dorothea Wendebourg, Tübingen 2010, s. 213-234.

37 Hemmingsen 1574, fol. A6v: »[...] with our good and godly dedes [we] may by our example frame also their life, and conuersion according to our preaching out of the worde of God«.

38 Hemmingsen 1578, oversat fra Niels Hemmingsen: *Via vitae: Christiana et orthodoxa institutio complectens praecipua Christianae religionis capita*, Leipzig 1574 (USTC 701019), som er baseret på Niels Hemmingsen: *Liffsens Vey: Det er/ En vis oc Christelig Vnderuisning / om huad det Menniske skal vide/ tro oc gjøre / som det euige Liff vil indgaa*, København 1570 (USTC 303220).

selve oversættelsesbegrebet, udgør i Denhams teori de tre begreber *forståelsen, det guddommelige forsyn og protestantiske ideer i bevægelse* væsentlige elementer. Med udgangspunkt i, at det kristne liv er et liv under loven – selvom mange, misledt af djævelen, påstår det modsatte – fastslår Denham i sin dedikation til Henry (1538-1618) og Dorothy Sadler (d. 1578), at *Liffsens Vey* blev skrevet på dansk af Hemmingsen af hensyn til det danske lægfolk, som ikke havde adgang til de lærdes højere verden. Imidlertid skrev han bogen på en sådan måde, at lærde mænd fra Danmark fandt den meget velegnet til at blive oversat til latin, sådan at andre »faithfull heads, and teachers of the Church of Christ [...] sooner conuerte, or cause the same to bee conuerted, into their own seuerall languages«, hvilket nu endelig er sket for det engelske sprogs vedkommende.³⁹

Til den anden gruppe af Hemmingsenværker oversat til engelsk, »guddommelig orden i verden er nødvendig i de sidste tider«, hører fire bibelske kommentarer til hhv. Jakobsbrevet, Efeserbrevet og Sl 25. I alle tilfælde er orden, harmoni og social sikkerhed centrale temaer. De to Jakobskommentarer, *A learned and fruitfull Commentarie* (oversat af William Gace 1577) samt *A General Discovrse* (sammen med Philipp Caesars *Vniversa prope modvm doctrina de vsura*, 1569, oversat af Thomas Rogers 1578), indfører Hemmingsens stemme i en socialteologisk diskussion om penge og penges brug, mens Efeserkommentaren *The Epistle of the blessed Apostle Saint Paule* (oversat af Abraham Fleming 1580) og salmeeksegesen *A Godlie and learned exposition* (oversat af Richard Robinson 1580) kombinerer tanken om den frelsende forfatter og den frelsende bog fundet i ovenstående kategori med tanken om en kald- og standsetik.

Cambridgeteologen Gace (aktiv 1568-1580), der foruden Hemmingsen også oversatte Martin Luther og den lutherske Johann Rivius (1500-1553) til engelsk, hørte til en kreds af elizabethanske lutherslæsere, som også talte John Foxe (1517-1587) og Alexander Nowell (1517-1602). Sidstnævnte er modtager af Gaces dedikation i *A learned and fruitfull Commentarie*.⁴⁰ Selvom denne kreds næppe kan kar-

39 Hemmingsen 1578, fol. ¶3v.

40 Niels Hemmingsen: *A learned and fruitfull Commentarie vpon the Epistle of Iames the Apostle, vvherein are diligently and profitably entreated all such matters and chiefe common places of Religion as are touched in the same Epistle*, London 1577 (USTC 508370), oversat fra Niels Hemmingsen: *In epistolam divi Iacobi apostoli commentarijs*, København 1563 (USTC 303177), der også udkom i London 1577 med den vildledende titel *Commentarijs in epistolam Pavli ad Iacobum* (USTC 516811).

akteriseres som entydigt »luthersk« – Foxes teologi baserede sig på adskillige kontinentale kilder, og Nowell virkede som Dean ved St Paul's i London for en 'ren' gudstjeneste, der f.eks. ikke kunne ledsages af orgelmusik – så synes dog en interesse for skabelses- og ordningsteologi, der genfindes hos den ældre Luther, at være et fællestræk for kredsens medlemmer.⁴¹ Således indleder Gace dedikationen til Nowell med en skabelsesteologisk betragtning: »God from the beginning, hath as in a most cleare and euident glasse sette forth himselfe to be beholden and knowne of vs, euen in his creatures,& in the orderly course of the worlde«. Gennem betragtningen af storheden i Guds skabelse er mennesker i stand til at forstå »[...] the omnipotent power of God in creating them [sc. alle skabte ting], his diuine wisdom in ordering them, his infinite goodnes in continually preserving them«. ⁴² Gace slutter fra det betragtede til det etiske, fra *vita contemplativa* til *vita activa*, idet den menneskelige fornuft – blindet af syndefaldet, men oplyst igen af inkarnationen – er i stand til at gribe Guds kærlighed, der reformerer følelserne og lader troen sætte frugter. Netop derfor er en Jakobskommentar relevant at udgive. Ifølge Gace havde katolikkerne kunne vende den lutherske lunkenhed ved Jakobsbrevet mod læren om *sola scriptura*: Ville man have en bibelsk teologi, måtte man da også erkende, at Jakobsbrevet hørte med i en sådan, og at læren om retfærdiggørelse af tro alene var usand. Gace mener imidlertid, at dette er en forenkling, og at Hemmingsens bog – »the learned Clerke« – er velegnet til at imødegå en sådan tolkning. Den katolske brug af Jakobsbrevet som modreformatorisk polemik er forkert, men lige så forkert er den opfattelse, som mange protestanter desværre har, at gerningerne ikke har betydning for det kristne liv. Den rette reformatoriske lære er, at »that faith, which is not liuely and fruitfull of good works did neuer profite any but to the increase of their owne damnation«; derfor skal troen have »good works necessarily accompanying it, not as causes of our saluation, but as necessarie fruites of a liuely faith«. ⁴³

41 Se om de engelske lutherlæsere Ryrie 2010; om kontinentalkonfessionel pluralisme hos de engelske teologer Nicholas Tyacke: »Anglican Attitudes: Some Recent Writings on English Religious History, from the Reformation to the Civil War«, *Journal of British Studies* 32/2 (1996), s. 139-167; om den ældre Luthers konservative teologi Johannes Schwanke: »Luther's Theology of Creation«, *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, red. Robert Kolb, Irene Dingel & L'ubomír Batka, Oxford 2016, s. 201-211.

42 Hemmingsen 1577, fol. A2r.

43 Hemmingsen 1577, fol. A2v.

Året efter udkom en del af Jakobskommentaren, eksegesen af kap. 5, v. 1-6, som et appendiks til Thomas Rogers' oversættelse af den tyske lutherske reformator Philipp Caesars (d. 1585) bog om rentetagning, *De vsyra*.⁴⁴ Rogers følger det spor, som Gace lagde ud: Gerninger er ikke neutrale, men kan være enten gode eller onde; i overensstemmelse med oversættelsens titel må disse gode gerninger ud fra en kristen betragtning være »lawfull«, i overensstemmelse med lovens påbud. Ud fra en teori om djævlens virke, der altid viser sig når mennesker forledes til at handle umoralsk, opstiller Rogers sit begreb om sand religion: Alle kristne »shall knowe their dueties towards God, their Prince, their betters, their equals, their inferiours, themselues«. Denne etiske viden må imidlertid komme et sted fra, nemlig fra professionelle mediearbejdere: »not by wordes of mouth, yet by writing: that both the godly may bee confirmed in the trueth, and the graceles conuerted in tyme and be saued«. Derfor har Gud ladet nogle hjerter opflamme til at skrive, andre til at oversætte, hvorved det engelske »Common-weale« vil få fremgang.⁴⁵ Den offentlige velfærd fremmes ikke gennem ågerrenter, som blot fører til social nød og ødelæggelse af hierarkierne, idet mindrebemidlede gør sig rige på uærlig vis og rige risikerer at miste hele formuen. Hvad værre er, så fører ågerrenter til, at »the glorie of this countrie [be] obscured, [...] hospitalitie hindered, religion defaced«. ⁴⁶ Med den diskursive forankring i æres- og velfærdsbegreberne gør Rogers det klart, at mens renter ødelægger et land, beriger god og gudelig litteratur det, hvorfor oversættere må formodes at være centrale aktører i bevarelsen af den gode orden.

Ordensbegrebet konstrueres anderledes i de to sidste værker i den anden kategori. *Abraham Flemings* (1552-1607) oversættelse af Efeserkommentaren forbinder begrebet med en bibelsk teori om kirkeledelse.⁴⁷ I dedikationen til Anne Cecil af Oxford (1556-1588) skriver han, at der siden verdens skabelse har eksisteret en »gouerne-

44 Philipp Caesar: *A General Discovrse Against the damnable sect of Vsurers, confirmed by the auctoritie of Doctors both auncient, and newe; necessarie for all tymes, but most profitable for these later daies, in which, Charitie being banished, Couetousnes hath gotten the vpper hande. Wherunto is annexed another Godlie Treatise concerning the lawfull vse of riches*, London 1578 (USTC 508496), oversat fra Philipp Caesar: *Vniuersa prope modvm doctrina de vsyra*, Basel 1569 (USTC 701812) og Hemmingsen 1563.

45 Caesar 1577, fol. *3v.

46 Caesar 1577, fol. **1r.

47 Niels Hemmingsen: *The Epistle of the blessed Apostle Saint Paule, which he, in the time of his trouble and imprisonment, sent in writing from ROME to the EPHESIANS*, London 1580a (USTC 509050), oversat fra Niels Hemmingsen: *Commentarius in*

ment« af den sande kirke, som kan inddeles i fem »orders or degrees«: Fædrene (Adam), patriarkerne (fra Abraham), profeterne (fra Samuel), ypperstepræsterne (fra Josva) og endelig apostlene (fra Johannes Døberen). Disse er ikke alene bibelske figurer; de er også kirkeledere. Således var Paulus, afsenderen af Efeserbrevet, »ordeined to set forth his [sc. Guds] glorie before the face of the mightie«, og han var »founder of the Church of Christ at Ephesus«. ⁴⁸ Som Paulus kunne også Hemmingsen modstå de kæterske angreb fra alle »Scismatices«, som er »the malicious members of Sathan that old serpents synagogue«, og Hemmingsens metode hertil er »excellent learning, and profound knowledge«, som på skrift – ved Flemings mellemkomst – gøres tilgængelig, »beneficiall vnto euerie priuate person«. ⁴⁹ At sikre Guds orden er derfor at sikre kirkens ledelse, og hertil behøves god litteratur.

Richard Robinsons (1544-1603) oversættelse af Hemmingsens kommentar til Sl 25 fokuserer på ordensbegrebets anvendelse i den personlige fromhed. ⁵⁰ I dedikationen til den retslærde David Lewis (1520-1584) skriver Robinson, at Gud nu atter er begyndt at kommunikere med tegn til mennesker – sidste gang var ved Kristi korsfæstelse. Denne gang er tegnene imidlertid af en anden, apokalyptisk karakter: »general earthquakes, & particular subuersions of the Romish Synagogues, most notably signifying the desolation of that shameless Babylon, and her speedy iudgement«. ⁵¹ På denne måde, mener Robinson, minder samtidens England om det bibelske Israel i den davidiske tid. Selvom David mødte »the temptations of sinne, the inuasions of Sathans suggestions, and his horrible vexations«, stod han alligevel fast og ville for at ære sin skaber give en gave. Derfor komponerede han de hellige salmer »as a perpetuall instrument of heauenly harmonie to the praise of God, and comfort of the godly«. ⁵² Det er dog ikke kun salmesangen og harpens strenge, der skaber harmoni; også når kristne følger Guds vilje, er der harmoni. Metoden er davidisk – Sl 25 er det ypperste eksempel på en tekst, kristne kan læse for at lære Guds vilje

epistolam Pavli ad Ephesios, Wittenberg 1565 (USTC 623608), der også blev trykt i London 1576 (USTC 508239).

48 Hemmingsen 1580a, fol. ¶2v-¶3r.

49 Hemmingsen 1580a, fol. ¶3r-v.

50 Niels Hemmingsen: *A Godlie and learned exposition, vpon the XXV. Psalme of David*, London 1580b. (USTC 509078), oversat fra Niels Hemmingsen: *Enarratio psalmi vigesimi qvinti*, Wittenberg 1567 (USTC 650052).

51 Hemmingsen 1580b, fol. *3v.

52 Hemmingsen 1580b, fol. *4r-v.

at kende. Den er derfor i sig selv et stykke reformation, for ved at læse og bede salmen bliver »the impuritie of mans corrupt mind [...] purified, [...] enstructed and reformed in spirituall edifying«. Med et ekko fra den lutherske standslære hedder det videre, at salmen er »a defence vnto children, an ornament vnto younge men, a comfort vnto olde men, a most apt comelines for women«, at den »maketh desert places to be inhabited, it teacheth cities sobriety«, og endelig at den »encrease[s] vnto those that goe forward, & [is] a stable foundations to those that are perfect«. ⁵³ Salmen reformerer – dvs. bringer orden til – både individ, kultur og samfund, sådan at i sidste ende den politiske orden sanktioneres guddommeligt, idet den ikke alene fremmer Guds ære, men også majestætens, »our moste gracious Soueraign Lady & Queene Elizabeth, (vvhose gracious gouernment the Lord God graunt long & prosperous ouer vs)«. ⁵⁴

Den sidste kategori af Hemmingsenoversættelser i det elizabethanske England, »bøger er det bedste våben til bekæmpelse af katolicismen«, er den mindste, men også den interessanteste, eftersom den bringer ideer fra de to foregående kategorier sammen til et hele. Kun to bøger, begge oversat af Thomas Rogers, der også udgav bogen om rentetægning i 1577, har antikatolicismen som eksplicit tema: 1579 udkom den allerede nævnte *Professions of the true Church*, og to år senere publiceredes *Faith of the Church Militant*. ⁵⁵ Begge bøger er – ikke kun hvad angår Rogers' bidrag til dem – polemisk rettet mod andre kristne konfessioner og mod jødedommen og islam. *Professions of the true Church* er dedikeret til den »kristne læser«, og Rogers noterer sig, at de overtroiske papisters teologiske fejltagelser er vokset så meget i antal, at det nu er på høje tid, at kristne får at vide, hvad de skal tro, både for at »confirm the weak minds of some« og for at sikre sig, at »the posteritie to come, may vnderstand both what we did beleuee, and they , by the woorde of God, ought to cleaue vnto«. Katolikkernes

53 Hemmingsen 1580b, fol. *5v-r.

54 Hemmingsen 1580b, fol. *6v.

55 Hemmingsen 1579; Niels Hemmingsen: *The Faith of the Church Militant, Moste effectualie described in this exposition of the 84. Psalme, by that reuerend Pastor, and publike Professor of Gods word, in the famous vniuersitie of Haffne in Denmarke, NICHOLAS HEMMINGIVS. A treatise written as to the instruction of the ignorant in the groundes of religion, so to the confutation of the Iewes, the Turkes, Atheists, Papists, Heretiks, and al other aduersaries of the trueth whatsoever*, London 1581 (USTC 509311), oversat fra Niels Hemmingsen: *Enarratio: Psalmi octuagesimi quarti: In qua præter multa eaque imprimis cognitu necassaria, textitur refutatio erroris Iudeorum, furoris Mohometistarum uanitatis Epicureorum, idoli Papistarum*, København 1569 (USTC 303185).

vranglære tjener derved et såvel didaktisk som frelsende formål, idet de ved at drive »a learned and zealous Christian« som Hemmingsen til at sammenligne »Poperie with Christianitie , falsehooede with trueth , & both with the word of God« faktisk udbreder evangeliet, idet enhver læser af bogen let kan skelne det falske fra det sande.⁵⁶ I pædagogisk henseende er en bog som denne derfor et særdeles effektivt våben mod katolicismen; her hjalp ikke kun engelsk militær overlegenhed og truslen fra den spanske armada.

I dedikationen til *Faith of the Church Militant*, der er stilet til Frances Radcliffe (1531-1589), lægger Rogers sig tæt op af de samtidige engelske religions- og sikkerhedspolitiske diskussioner, idet han opfordrer til protestantisk samling mod den katolske trussel. Denne opfordring bygger især på kirkehistoriske eksempler. Allerede fra bibelsk tid har visse grupper anfægtet den sande religion: Slangen i Paradis, Kain, faraonerne, Nebukadnesar, de falske apostle nævnt i ApG 15 og 1. Kor 15 osv. Oldkirkens kættere – »a pestilent companie [...] the curled errors of al which I mind not either for breuitie , or for modestie sake to recite« – har sine moderne arvtagere i paven og tyrken, som med hhv. falsk vidnesbyrd og vold nu igennem 900 år har forsøgt at udrydde sandheden. »But al in vane«. På en imaginær kampplads mønstrer Rogers *ecclesia militans* til kampen mod Antikrist; de kristnes udrustning er dog ikke konventionelle våben, men »learning, zeale, and constancie«.⁵⁷ Kun religiøs kundskab kan hjælpe, når ottomanerne angriber Balkan, og når paven står bag Bartholomæusnatten i Frankrig. Enhver kristen skal derfor sørge for at fremme den religiøse kundskab; som i andre af Hemmingsenoversættelserne slår Rogers derfor nu på, at de bedste arbejdere i Herrens Vingård er dem, som ved at skrive og publicere udbreder sandheden. For hvor det talte ord forsvinder efter udsigelsesøjeblikket, bevares det skrevne ord »both for the instruction, and confirmation of the posteritie to come«.⁵⁸ Bøger er derfor det eneste, der hjælper i kampen mod kætteri, og deraf følger, at den kristne soldat med det højeste embede er forfatteren og oversætterten. Så meget mere vigtigt er det da, at protestanter lærer om deres indbyrdes fælleskab – de er altså ikke »at variace among themselues«, eftersom deres religion ikke er en opfindelse af »Luther, Melancton, Caluine, and others, as the Papists vntruely report; but is

⁵⁶ Hemmingsen 1579, fol. A3r-v.

⁵⁷ Hemmingsen 1581, fol. ¶3r.

⁵⁸ Hemmingsen 1581, fol. ¶3r-¶4v.

verie ancient, and grounded altogether vpon Gods holy worde«. ⁵⁹ Rogers ændrer dermed den traditionelle *ecclesia militans*-metaforik til en *protestantismus militans*, hvorved tendensen i dedikation til *The Faith of the Church Militant* passer til de politiske idealer, som både Elizabeth I og Frederik II havde omkring 1580, og som Hemmingsens tværkonfessionelle teologiske udsyn støttede.

De engelske Hemmingsenoversættelser er alle eksempler på, at det fremmede »domesticeres«. ⁶⁰ Det, der kommer udefra, fra den anden side af Nordsøen, bliver gennem forskellige processer af adaption gjort relevant og gyldigt i den engelske kontekst. Hemmingsens budskab opløftedes i forordene og dedikationer til en tids- og kontekstløs lære om det sande evangelium, der kan appliceres i fromheds- og samfundslivet, og det sås, hvordan alle trykkene på forskellig vis og i større eller mindre grad tematiserede forfatteren og oversætteren. I denne proces var det bibelske og reformatoriske billede af arbejderne i Herrens Vingård en yndet fortolkningsnøgle, der ikke mindst kunne forlene oversætterne selv med en teologisk og 'medial' autoritet. Derimod spillede spørgsmålet om Hemmingsens konfession ingen rolle; kun i det dansk-saksiske forhold blev det et problem, at hans nadverlære gennem 1570'erne fremstod en smule uklar, mens de engelske udgivere ikke tillægger dette spørgsmål nogen betydning, hverken før eller efter 1579. Et andet sted, hvor Hemmingsens konfession heller ingen rolle spillede, men hvor hans egen teologi til gengæld blev diskuteret mere intenst end tilfældet var i England, var i Nederlandene. Her blev han hurtigt efter sin død inddraget i den teologiske splittelse mellem calvinister og arminianere.

Hemmingsens reformerte læsere – og 1600-tallets danske bogmarked

Hemmingsen vandt tidligt udbredelse blandt kontinentale protestanter. Selv havde han gode kontakter til ledende kredse inden for den schweiziske, reformerte protestantisme; i fragmenter er brevvekslingen gennem 1570'erne og 1580'erne med bl.a. Theodor Beza (1519-1605) og Lambert Daneau (ca. 1535-1590) bevaret i Hans Poulsen Resens disputatsrække, der skal omtales nedenfor. Som nævnt ovenfor blev flere af hans værker også trykt i Basel og Genève, og Martin Schwarz

⁵⁹ Hemmingsen 1581, fol. ¶4r.

⁶⁰ Se for denne kategoribrug Peter Burke: »Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe«, *European Review* 15/1 (2007), s. 83-94.

Lausten har påpeget, hvordan Simon Goularts (1543-1628) fortale til *Opuscula*, der 1586 tryktes i Genève, behændigt afstod fra at omtale de emner, hvor Hemmingsen ikke var i overensstemmelse med reformert teologi.⁶¹ Også i Nederlandene har man læst den danske teologs skrifter, og hans *Syntagma* – der væltede læsset i København og blev for meget for både August og Frederik II – udkom 1581 og 1585 i hhv. Antwerpen og Leiden.⁶² Handelsforbindelser havde ført til, at den skandinaviske »nation« havde stor indflydelse i Amsterdam siden 16. århundredes slutning, og i universitetsbibliotekets *Bijzondere Collecties* findes stadig værker af Hemmingsen, der har tilhørt byens lutherske og arminianske menigheder.⁶³

Tages dette i betragtning, undrer det ikke at Jacob Arminius (1560-1609) 1608, da han var indforskrevet til at gøre rede for sine synspunkter over for de hollandske og vestfrisiske stænder i Haag, henviste til Hemmingsen som fortaler for læren om den universelle nåde mod den dobbelte prædestination. Ifølge Arminius mente Hemmingsen, at den universelle nådes fortalere var i overensstemmelse med Kristus og apostlene, mens fortalernes for prædestinationen befandt sig i manikæres og stoikeres selskab.⁶⁴ Selvom Arminius ikke havde held med sin appel til stænderne om at gøre det lutheraniserende syn på Guds nåde gældende, forblev Hemmingsen ikke uden virkning i Nederlandene. 1610 fremlagde Arminius' tilhængere for Generalstaterne deres *remonstrantie*, hvori de krævede en ændring i bekendelsesskrifterne for at fremhæve den universelle nåde og nedtone prædestinationen – også uden succes, idet arminianernes synspunkt led det endelige ne-

61 Niels Hemmingsen: *D. Nicolai Hemmingii Sacrarvm Literarvm in Haffniensi Schola Professoris Celeberrimi Opvscvla Theologica*, Genève 1586 (USTC 451072). Goularts »Epistola ad theol. stvdiosos« er trykt fol. ¶2r-¶3r; Lausten 2013, s. 301.

62 USTC 406571; USTC 429033.

63 Ole Peter Grell: »The Dutch and the English in the Baltic, the North Sea and the Arctic«, *The Cambridge History of Scandinavia*, bd. 2, red. E. I. Kouri & Jens E. Olesen, Cambridge 2016, s. 229-245; Sabine Hiebsch: »The Coming of Age of the Lutheran Congregation in Early Modern Amsterdam«, *Journal of Early Modern Christianity* 3/1 (2016), s. 1-29; Max Pedersen & Frans Thuijs: »Den dansk-norske kirke i Amsterdam ca. 1663-1673«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2016, s. 46-87; Mirja van Tielhof: *The 'Mother of All Trades': The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden 2002; S. B. J. Zilverberg, »De bibliotheek van de Remonstrantse Gemeente Amsterdam« og Th. A. Fafié, »De bibliotheek van het Evangelisch-Luthers Seminarium«, *Theologie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*, Amsterdam: 1985, s. 47-51 og 66-75.

64 Se Arminius' tale med reference til Hemmingsen i engelsk oversættelse i Stephen Gunter: *Arminius and his Declaration of Sentiments: An Annotated Translation with Introduction and Theological Commentary*, Waco, TX 2012, s. 129.

derlag ved Synoden i Dordrecht 1618-1619, der tvang dem til at tage flugten. Flere af dem endte i den oldenborgske interessesfære, da de slog sig ned i de nyanlagte slesvig-holstenske fristæder Glückstadt og Friedrichsstadt, der netop garanterede alle indbyggere religionsfrihed for at trække økonomisk velstående indvandrere til.⁶⁵ Det er muligt, at arminianerne har taget Hemmingsens teologi med dertil, hvor den kom fra, og Bjørn Kornerup har desuden gjort opmærksom på, at Arminius' tilhængere efter dennes død fortsat anvendte Hemmingsen i konstruktionen af deres teologiske argumenter. Da en religionssamtale 1611 blev foranstaltet i Haag, fremhævede de arminianske deltagere Hemmingsens bøger, især *Syntagma* og *Tractatus de gratia universali*, som de kendte fra deres studietid ved Calvins *Académie* i Genève, og som var »hoochlick gherecommandeert«.⁶⁶ Senere samme år udkom også på nederlandsk en oversættelse af netop *Tractatus de gratia universali*, trykt i Rotterdam, sandsynligvis af arminianere.⁶⁷

Uden for Nederlandene førte konflikten med arminianerne, der nu også antog politisk karakter, idet de anført af Johann van Oldenbarnevelt (1547-1619) kæmpede mod Morits af Oraniens (1567-1625) centraliseringsforsøg, til teologisk modsigelse. Den tyske reformerte professor Johannes Piscator (1546-1625), rektor for det unge *gymnasium illustre* i Herborn, noterede sig, at Hemmingsen havde vundet mange tilhængere i Nederlandene, men at det først var efter den store teologs død, at han fandt det rimeligt at rette en kritik mod ham uden at bagvaske hans minde. I sit værk om Guds nåde fra 1614 slår han Hemmingsen i hartkorn med arminianerne, og han mener, at de begge tager fejl.⁶⁸ Piscator var ikke den eneste europæiske teolog, der angreb

65 Selvom den tidligmoderne indvandrings kirkehistorie endnu ikke er skrevet, findes der to nyere studier: Jens Glebe-Møller: »Kommerz versus Theologie im dänischen Gesamtstaat«, *Duldung religiöser Vielfalt – Sorge um die wahre Religion*, red. Sascha Salatowsky & Winfried Schröder, Stuttgart 2016, s. 183-194; Carsten Bach-Nielsen: »Evangelical Brothers in Arms or Potential Revolutionaries: Religious Refugees in Denmark«, Czaika & Holze 2012, s. 165-181.

66 Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, bd. 2, København 1968, 67-126, samt Johannes Uytenbogaert m.fl.: *Schriftelicke Conferentie, Gehovden in s'Gravenhage inden Iare 1611, tusschen sommige Kercken-dienaren: Aengaende de Godlicke Predestinatie metten aencleven van dien*, Haag 1612, 435 (USTC 1032115).

67 Niels Hemmingsen: *Tractaet vande Alghemeyne/ ofte allen Menschen Salighe Ghenade*, Rotterdam 1611 (USTC 102863).

68 Johannes Piscator: *Tractatus de Gratia Dei: In Quo Disputatur Quæstio Controversa*, Herborn 1614, fol. A2r-v: »Verum quoniam video, doctrinam illius [sc. Hemmingsen] erroneam & sacris literis adversantem à multis hodie, ac præsertim in vestro Belgio, tamquam orthodoxam defendi«.

Hemmingsen, men angrebet vakte opsigt i København, hvor man ellers officielt havde taget afstand fra den hemmingsenske philippisme siden 1579, selvom hans begravelse i maj 1600 og gravstenen i Roskilde Domkirke faktisk på en vis måde genskabte den positive fortælling om Hemmingsen, der havde præget det meste af Frederik II's regerings-tid.⁶⁹

Den nye toneangivende københavner-teolog var en tidligere filip-pist, Hans Poulsen Resen (1561-1638), men denne så sig nødsaget til at modsige Piscator og sammenkædningen af Hemmingsen med arminianerne, der så absolut var at regne for både kættere og femte kolonne-aktivister. Mellem 1615 og 1620 udgav Resen i København derfor fem disputationer om nåde og prædestination, der sigtede på at demonstrere Hemmingsens ortodoksi.⁷⁰ Det gjaldt ikke alene om at forsvare Hemmingsen, men også om at angribe Piscator og gymnasiet i Herborn, hvor adskillige skandinaver, bl.a. Resens kollega Cort Aslak-sen (1564-1624), havde studeret siden grundlæggelsen 1584 og været logerende i Piscators husstand.⁷¹ For Resen, der som nyudpeget biskop over Sjællands Stift og hovedansvarlig for den forestående fejring af reformationens jubilæum 1617, var der ingen interesse i hverken at pleje forbindelser med de reformerte eller i et rygte om en højtestimeret tidligere kollegas teologiske kætterier og forbindelser til dissidenter. Så meget mere ubejligt var det, at et hidtil ukendt Hemmingsen-manuskript dukkede op i 1615.

Da Cambridgeteologen Robert Allenson 1615 lod Hemmingsens værk *Immanuel* trykke i Frankfurt am Main, kom det på det værst tænkelige tidspunkt for Resen.⁷² Offentliggørelsen af Piscators værk havde som nævnt kort tid forinden drevet Resen til at fremsætte sit forsvar for Hemmingsen, som også blev en fremlæggelse af Resens egen forståelse

69 Se herom Mattias Skat Sommer: »Niels Hemmingsen and the Making of a Seventeenth-Century Protestant Memory« *Journal of Early Modern Christianity* 4/1, 2017, s. 135-160.

70 Hans Poulsen Resen: *Pro D. Nicolai Hemmingio, olim S.S. Theologiae D. et Professore in Regia Academia Hafniensi, De Gratia Universali seu Salutari Omnibus Hominibus: Contra, Johannis Piscatoris, adhuc Professoris Sacrarum literarum, in illustri Schola Herbornensi, tractatum contrarium, recens editum, Responsio Neces-saria, Ex Verbo Dei, simpliciter intellectum, absq. Sohistica*, København 1615.

71 C. E. A. Schøller: »Danske, Nordmænd og Holstenere immatrikulerede ved Højsko-len og Pædagogiet i Herborn«, *Personalthistorisk Tidsskrift* 6/II (1911), s. 36-41.

72 Niels Hemmingsen: *Immanuel sive Catholica institutio, de domino nostro Jesu Christo, vero deo, & vero homine, una persona, mediatore Dei & hominum unico, in duas partes distincta authore Nicolao Hemmingio nunquam prius edita, sed nunc primum in gratiam studiosae iuventutis luce donate*, Frankfurt 1615 (USTC 2081971).

af luthersk teologi, der lå i forlængelse af de samtidige udviklinger i den tyske lutherdom.⁷³ Konkordieværket var som bekendt aldrig blevet indført i Danmark-Norge, men Resens egen tænkning fulgte den konkordistiske ubikvitetslære, og med Resens professorat og udnævnelse til Sjællands biskop – det højeste gejstlige embede –, blev dets lære de facto indført. Allensons forord til *Immanuel* priser netop Hemmingsen for ikke at forfalde til en guddommeliggørelse af Kristi menneskelige natur, og ligeledes fremføres det, hvordan djævelen står bag en række forsøg på at ødelægge den sande religion og den sociale velfærd – i England gennem katolikernes angreb på kongemagten, i Danmark de ubikvitære teologer, der lukker den konkordistiske lutherdom ind gennem bagdøren.⁷⁴ Med andre ord: Hans Poulsen Resen. Denne var derfor nødt til at moderere sit forsvar for Hemmingsen i angrebet på Piscator for at fastholde lutherdommens renhed. I de samme år var han også som Sjællands biskop og som medlem af konstistorium med til at dømme i sagerne mod Ivar Stub (d. 1611), Hans Knudsen Vejle (1567-1629) og Christopher Dybvad (1572-1622), der alle havde interesse for den internationale protestantisme og, i Knudsen Vejles og Dybvads tilfælde, studieophold i Nederlandene bag sig.⁷⁵

Årene omkring 1617 var for Resen en anledning til en tilbagevendning til tidligere tiders entydige binding til det lutherske Tyskland, som var forsvundet i løbet af det 16. århundredes sidste årtier. Reformationsjubilæet blev Luther og lutherdommens fest, og teologisk såvel som kirkepolitisk orienterede man sig igen mod syd, selvom Christian IV tidligere havde haft vestlige interesser, også betinget af storesøste-

73 Se herom Kornerup 1968, 42-49, samt Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, bd. 1, København 1928, 346-356, der om Resens kristologi vurderer, at den »i sine Konsekvenser maatte føre til væsentlig samme Resultater som den Teologi, der var udformet af forskellige andre spekulative Retninger især den ældre Tübingerskole (Brenz, Andreæ) og Konkordieformlen«, hvorfor han ikke blot kom til at »gøre Front mod Calvinismen, men ogsaa mod den filippistiske Skoleteologi, baade som den var udviklet i Wittenberg og herhjemme af Niels Hemmingsen«, og hans kristologi derfor må »opfattes som et væsentligt selvstændigt Forsøg paa at uddybe og begrunde den ortodokse Læreopfattelse« (s. 346f., 354).

74 Hemmingsen 1615, fol. A3v: »Tulit hoc ægre diabolus, pacis omnes & harmoniæ, religionis præsertim hostis infensissimus: ideoque vt in nostra Britannia per famulos suos PONTIFICIOS & IESVITAS sicarios, nihil non, etiam cruentum in Regem ipsum (quem Deus tamen miraculose prorsus hactenus defendit) nefario plusquam ausu tentare præsumsit: sic per VBIQVITARIOS Danis etiam aliquid, licet diuerso modo, sibi mouendum duxit«

75 Se om Stub Kornerup 1928, s. 313-326, om Knudsen Vejle og Dybvad Kornerup 1968, s. 126-144.

rens ægteskab med James VI/I. Englandsrejsen 1614 blev den sidste for kongen, der dog stadig bevarede kontakten med hoffet i London.⁷⁶ Efter tysk forbillede indførtes nu en række forordninger, der regulerede undersåtternes sædelige liv, og i tæt samarbejde sørgede kongen, Resen og dennes efterfølgere på bispestolen for, at katekismusundervisningen blev sat i system. Resens udgave af katekismen blev sammen med katekismusforklaringer grundlaget for det religiøse pensum i børnelærdommen, der nu teologisk og politisk knyttedes tættere sammen med bod, socialdisciplinering og borgerlige rettigheder.⁷⁷

Jens Glebe-Møller har imidlertid sandsynliggjort, at det var Resen snarere end Christian selv, der ønskede den hemmingsenorienterede teologi udskiftet med en anden type lutherdom. Da kongen i forbindelse med latinskolereformen i 17. århundredes begyndelse slog fast, at katekismuskundskaberne skulle forbedres, var det ikke i første omgang Luthers Lille Katekismus, der anvendtes til dette formål, men et 1607-genoptryk af den wittenbergske katekismus fra 1571, der var forfattet og anbefalet af det på det tidspunkt filippistiske flertal i det teologiske fakultet i Wittenberg. Som Hemmingsen i 1570'erne var heller ikke Wittenbergerkatekismen ganske klar i målet, når det kom til en anti-reformert nadverteologi. Christians latinskolereform medførte, at Luthers Lille Katekismus – som Resen første gang udgav 1608 – skulle læses på første og andet klassetrin, mens børnene fra tredje til femte klassetrin også skulle anvende Wittenbergkatekismen. Først mod århundredets midte kom Resens udgave og forklaring, der med tiden koloniserede ordlyden i genoptryk af Wittenbergerkatekismen, til at stå alene, inden den 1737 afløstes af den pontoppidanske forklaring.⁷⁸

Nok var Resen mægtig, men udenrigspolitikken kunne han dog ikke bestemme: Under Trediveårskrigen kastede Christian sig ud i en række militære operationer i den nordlige del af Det tysk-romerske Rige i et forsøg på at blive lutherdommens befrier – en ære, der dog tilkom rivalen Gustav II Adolf (1611-1632). Det er i denne forbind-

76 Glarbo 1956, s. 40-47.

77 Se om 1617-jubilæet Carsten Bach-Nielsen: *Fra jubelfest til kulturår: Danske reformationsfejringene gennem 400 år*, Aarhus 2015, s. 15-41, om Christians gute Policy Per Ingesman: »Fromhed styrker rigerne«, *Danmark og renæssancen 1500-1650*, red. Carsten Bach-Nielsen m.fl., København 2006, s. 130-145, og om katekismuspolitikken Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bd. 1, København 2001, s. 143-159.

78 Jens Glebe-Møller: »Wittenberger-katekismen i Danmark og Norge. Hvordan en krypto-calvinsk katekismus gik over til den lutherske ortodoksi«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s. 101-109.

else værd at bemærke, at Christian her – som hans far i 1570'erne og 1580'erne – nød bred, protestantisk opbakning, og interventionen i Trediveårskrigen var således ikke mulig uden militær og økonomisk bistand fra England og Skotland, Nederlandene og det katolske, men anti-habsburgske Frankrig.⁷⁹

Som dansk litteratur var importeret vestpå, især til England, blev i løbet af det 17. århundrede engelsk opbyggelseslitteratur populær i Danmark. Det var nemlig ikke alene kongen, der rejste i England i århundredets begyndelse (også 1606 foretog Christian en rejse til England). Kongens rejser gav anledning til, at danske adelige opholdte sig i England, og med sig hjem tog de engelsk fromhedslitteratur, der gennem tyske oversættelser nu også blev gjort tilgængelig på dansk; ofte var der tale om katolske værker, som engelske puritanere havde »kristelig forvendt«.⁸⁰

Fra 1640'erne udkom således i stort tal engelske værker på dansk, og Charlotte Appels studier viser, at de ikke kun har været populære blandt det læsende publikum i København, men at de også er nået ud i den danske provins.⁸¹ Gennem en søgning i Det Kongelige Biblioteks digitaliserede tidligmoderne bøger, når man frem til 19 poster af engelsk oprindelse fra perioden 1646-1683, som alle er fordanskede via tyske eller nederlandske forlæg. Fælles for titlerne er det praktiske drag; kristentroen kan omsættes i en række handlinger i hverdagen, der kommer næsten til gavn.⁸²

Vello Helk har i sin undersøgelse af oldenborgske studierejser mellem reformation og enevælde desuden påvist, at mens Rostock og Wittenberg frem til 1620 var de mest yndede mål for danske og norske studerendes *perigrinatio academica*, så blev Oxford fra 1631 også besøgt med perioden 1631-1640 som højdepunkt med 34 studerende. Af nederlandske studiebyer toppede Franeker i samme tiår med 70 studerende, mens 15 besøgte Groningen og 156 Leiden. Genève,

79 Paul Douglas Lockhart: *Denmark, 1513–1660: The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*, Oxford 2007, s. 162-166.

80 Bjørn Kornerup & Urban Schrøder: »To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede«, *Kirkehistoriske Samlinger* 7, rk., 6. bd., 1966, s. 70-85 har gennemgået to tryk, der udkom i København på grundlag af tyske udgaver i århundredets midte, hhv. Lewis Baylys (d. 1631) *Praxis Pietatis* og Edmund Bunnys (1540-1619) tilpasning af det oprindeligt jesuitiske skrift *GVds Børns Gyldene Klenod*.

81 Appel 2001, bd. 2, s. 746.

82 En typisk titel er den engelske emblematiker Francis Quarles' (1592-1644) *Enchiridion eller en liden Haandbog inholdendis Undervisninger, gudelige og moralske*, København 1657.

den reformerte protestantismes højborg, havde størst popularitet omkring århundredeskiftet med 36 studerende i tiåret 1591-1600 og 24 i såvel 1601-1610 og 1611-1620.⁸³ Delvist samtidig med udbredelsen af Hemmingsens skrifter i Vesteuropa fandt altså en nyorientering i oldenborgske studierejser sted, som dog også, især hvad angår adelen, utvivlsomt var præget af renæssancepædagogikkens dydsideal, der i sit væsen var konfessionsoverskridende.⁸⁴ Ser man imidlertid publiceringen af engelsk litteratur i København i sammenhæng med valget af ikke-lutherske, protestantiske studiesteder i Vesteuropa, kan det ikke udelukkes, at den danske påvirkning af den europæiske protestantisme gennem Niels Hemmingsen virkede gensidigt.

Konklusion

Den danske reformation kom sydfra, fra Worms, Wittenberg og Rostock. Også den vigtigste teolog fra 1500-tallets midte kom i den forstand sydfra: Hemmingsen vendte tilbage til sit hjemland efter at have gjort sine studier færdige i netop Wittenberg. Under Frederik II's regeringstid drog den danske reformation imidlertid mod vest, og med den Hemmingsens tænkning. Godt hjulpet på vej af den politiske åbenhed mod de protestantiske brødre, der blev vigtig for Frederik i takt med, at forholdet til Sachsen blev stadig mere anstrengt, udkom Niels Hemmingsens skrifter fra omkring 1570 i Schweiz, Nederlandene og England. Mens de tyske gnesiolutheranere havde store problemer med at acceptere Hemmingsens tænkning, så de engelske gejstlige bort fra den saksiske kritik i lighed med dronningen og regeringen, der havde svært ved at forstå de kontinentale, eller måske rettere tyske, slagsmål. Heller ikke Frederik II i Danmark havde meget tilovers for *rabies theologorum*.

I de engelske Hemmingsenoversætteres forord og dedikationer spiller diskussionen om Hemmingsens ortodoksi ingen rolle. Han var en god arbejder i Herrens Vingård, som oversætterne selv var det, og derfor kunne hans bøger bruges dels til at forsvare den guddommeligt indrettede sociale orden, dels til at bekæmpe katolicismen, som er alle protestanternes fjende. De nederlandske læsere af Hemmingsen så ham på den samme måde: Hans tænkning stod ganske enkelt for den sande religion og frelsebringende lære. Dette er vigtige korrektiver

83 Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense 1987, s. 40-52 (tabel over immatrikulerede s. 42f.).

84 Helk 1987, s. 9. Også katolske universiteter besøgte af danske og norske studerende, jf. Helk 1987, s. 42f.

til forskningen i den danske reformation. Alt for ofte er orienteringen kun sydlig, og er den det, vil det betyde, at Hemmingsens rolle er udspillet fra suspenderingen i 1579. Her overses det imidlertid, at der fandt en væsentlig Hemmingsenreception sted i Vesteuropa, som var med til at præge den teologiske dagsorden. I England passede hans værker godt ind i den antikatolske stemning, der havde bredt sig siden 1550'erne, og de kunne også appellere til den puritanske tænkning, der blev dominerende siden 1500-tallets slutning. Det viser dermed, at heller ikke den engelske reformationshistorie kan betragtes uafhængigt af den kontinentale udvikling. I Nederlandene blev Hemmingsens teologi afgørende for det skel, der i det tidlige 17. århundrede opstod inden for den reformerte bevægelse, og som fra 1619 førte til, at arminianerne flygtede – mange af dem til de oldenborgske hertugdømmer, hvor især Glückstadt blev et centrum for den arminianske bevægelse. I den forstand kom den danske reformation tilbage vestfra. Det gjorde den også gennem den import af engelsk fromhedslitteratur, der fandt sted siden 1600-tallets midte. Godt nok var det officielle Danmark-Norge under Christian IV og Hans Poulsen Resen atter blevet tyskvendt og 'luthersk', men ikke desto mindre blev oversatte engelske skrifter populære blandt danske læsere, der ikke lod sig nøje med den obligatoriske Lille Katekismus, ligesom danske studerende i højere grad end tidligere opsøgte reformerte universiteter.

Mens det vil kræve en større undersøgelse at vurdere den nøjagtige betydning af disse skrifter i Danmark, så viser det klart, at Nordsøen i tidligmoderne tid fungerede som et kulturelt bindeled mellem skandinavisk og vesteuropæisk kultur. Her er Hemmingsen blot ét eksempel. Den kulturelle trafik henover Nordsøen gik imidlertid begge veje, og Resens forsøg – fremtvunget af den »vesteuropæiske« teologi – på at distancere sig fra Hemmingsen kunne ikke hindre, at engelsk teologi vandt indpas i et kongerige, der ikke af navn, men i hvert fald af (officiel) gavn holdt sig til konkordistisk lutherdom.

Summary

As the Danish Reformation went West

In the late sixteenth and early seventeenth centuries the writings of Danish theologian Niels Hemmingsen (1513-1600) had a remarkable influence in Protestant, non-Lutheran Western Europe, especially England, Switzerland, and the Low Countries. From 1569, some of his works were printed in, for example, London, Leiden, Antwerp, and even Geneva. At the same time in his native Denmark, the rather Philippist theology that he represented was exchanged in favour of

Gnesio-Lutheran views, even if Denmark never adopted the Book of Concord, and both Copenhagen and Saxon printers halted publications of Hemmingsen's books. The year of 1579, in which Hemmingsen was suspended from his Copenhagen theology chair, constitutes a culmination in Dano-Saxon relations, whereas the fact that he – officially – lost influence in Denmark did not disturb non-Lutheran Protestants' reception of him. This reception went in tandem with a changing geopolitical context of the Oldenburg dynasty that began to move away from being mainly dependent on Lutheran Germany.

Arguing in favour of a 'long Reformation' perspective and suggesting that during the reign of Frederik II (1559-1588), Danish policy making began to consider the wider Protestant family and not primarily the Lutheran brethren in the Holy Roman Empire, as it did under Christian III (1534-1559) and the early years after Frederik's ascension to the Danish-Norwegian throne, the present article examines first the vernacular English Hemmingsen prints from the last decades of the sixteenth century, and then the Remonstrant reception of Hemmingsen in the early seventeenth century. With emphasis on the prefaces to the English Hemmingsen prints, the article categorises these into three different groups, each representing a specific type of reception. Rather than discussing if the prefaces grasped the theology of Hemmingsen or not, their strategies and agendas are put to scrutiny.

Around 1610, Hemmingsen was drawn into the formation of Remonstrant theology in the Low Countries. Jacob Arminius (1560-1609) and his followers explicitly referred to Hemmingsen's theology of divine grace and providence as they launched their criticism of the strict doctrine of predestination that came to characterise mainstream Reformed Christianity of the early modern age. The article briefly discusses the Remonstrant use of Hemmingsen, using it as a point of departure for investigating a dispute in the republic of letters on Hemmingsen's heritage that was fought between Danish superintendent Hans Poulsen Resen (1561-1638) and Reformed counterparts. During this dispute, when an English theologian published a posthumous work by Hemmingsen that criticised the Gnesio-Lutheran ubiquitarian doctrine, Resen was eventually forced to distance himself from parts of Hemmingsen's theology. Even though Concordian Lutheranism was not introduced in Denmark, Resen's theology was reminiscent of the one found in the Book of Concord. As Resen distanced himself from Hemmingsen, he simultaneously began to emphasise Martin Luther and the bonds to Lutheran Germany, especially at the centenary of the Reformation in 1617.

Nevertheless, the transportation of Danish Reformation theology to the west also had implications in Denmark, if only indirectly. In the mid-seventeenth century translations of English devotional literature became increasingly popular in Denmark, and Danish students made their *perigrinatio academica* to Dutch and English universities. Moreover, it seems that it was Resen more than King Christian IV (1588-1648), Frederik II's son and successor, who embarked on an anti-Hemmingsen course; the king stuck to theological Philippism and engaged in the Thirty Years War with an eye to Pan-Protestantism, while the superintendent's preferences were much closer to Gnesio-Lutheranism.

To put it in a nutshell, the reception of Hemmingsen in Western Europe and its repercussions in Denmark are examples of the creation of a new geopolitical space in the late Danish Reformation. While the Baltic Sea characterises the first phase of the Danish Reformation, with Frederik II and Hemmingsen, the North Sea comes to mark its later phases.